

Stadsgeschiedenis van de Lage Landen in nationale en internationale tijdschriften

Inleiding

Zoals elk jaar brengt *Stadsgeschiedenis* een overzicht van alle stadshistorische publicaties over de Lage Landen bijeen. In 2022 verschenen er weer tientallen nieuwe artikelen – sommige in internationale top *journals*, maar ook de regionale tijdschriften blijven een belangrijke bron van kennisverspreiding voor Nederlandse en Belgische stadsgeschiedenis. De auteurs namen honderd tijdschriften door (monografieën en bundels werden buiten beschouwing gelaten) en vonden in 47 tijdschriften in totaal 118 artikelen die over de geschiedenis van steden in de Lage Landen handelden en die van voldoende wetenschappelijke inslag waren. Wat betreft tijdvakken is de verdeling gelijkmatig, net als vorig jaar het geval was: 24 gingen over de (late) middeleeuwen, 38 behelsden de vroegmoderne tijd, en 39 artikelen richtten zich op de periode na 1800. De rest besprak meerdere periodes of betrof een langetermijnanalyse. Nederland was met 51 bijdragen beter vertegenwoordigd dan België (36 artikelen) – al zijn er ook iets meer Nederlandse (19) dan Belgische (15) tijdschriften met een specifiek nationale of regionale focus doorgenomen. Slechts zes studies betrokken zowel Nederlandse als Belgische steden in hun onderzoek. Hieronder zullen wij losjes chronologisch de inhoud van de artikelen presenteren, waarbij is getracht per tijdvak (middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd) enige thematische samenhang en rode draden aan te brengen.

Laatmiddeleeuwse politieke relaties en conflict

Dit jaar verschenen verschillende bijdragen met betrekking tot de politieke geschiedenis van middeleeuwse steden. Opmerkelijk is het terugkerende thema van perceptie en representatie van stad en vorstendom. Wim Blockmans richt zich tegen de historiografische opvatting die de negentiende-eeuwse vorming van de natiestaat voorstelt vanuit een teleologisch en essentialistisch narratief. Vanuit een helikopterperspectief bespreekt hij de elementen van cohesie en desintegratie die de vorming van de natiestaat beïnvloedden. Dit doet hij door patronen in de ontwikkeling van middeleeuwse steden aan te halen, met focus op Noordwest-Europa en met aandacht voor zowel culturele, politieke als economische domeinen. Vooral op deze laatste twee domeinen zouden de meest acute spanningen tussen steden en vorsten zich gemanifesteerd hebben. Dat was veel minder het geval op culturele domeinen zoals taal en religie.¹ Een vroege voorloper van dergelijke staatsvormende ontwikkelingen wordt besproken door Anton Cruysheer naar aanleiding van de viering van 900 jaar Utrecht.² De auteur blikt terug op de geschiedenis van de bisschoppen van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw. Aan de hand van munten geslagen gedurende de regeerperiode van Boudewijn van Holland (1178-1196) tot en met die van Hendrik van Vianden (1249-1267) toont Cruysheer aan dat deze

1 Wim Blockmans, 'Villes et monarchies: complémentarité et rivalité entre commerce et politique', *Histoire Urbaine* 2 (2022) 7-30.

2 Anton Cruysheer, 'Utrechtse bisschoppen op munten (1178-1267)', *Oud Utrecht* (2022), 194-215.

objecten – net als in de Romeinse periode – ingezet konden worden om boodschappen van meestal politieke aard te communiceren naar een breed (stedelijk) publiek.

Het thema van relaties tussen vorstendom en stad werd ook aangekaart in het middeleeuwse hertogdom Brabant. De meest recente editie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* is er volledig aan gewijd. Het valt op dat de meeste bijdragen sterk beïnvloed zijn door de *spatial turn* en de invloed van ruimte op politiek en *vice versa* centraal stellen. Mario Damen onderzoekt op welke manier de steden in het middeleeuwse Brabant zich verhielden tot het territorium van het hertogdom en op welke wijze zij dat territorium waarnamen en representeerden in verschillende media. Stedelijke en vorstelijke elites gaven in een voortdurende dialoog samen vorm aan ‘het’ Brabantse territorium. Vier technieken – haardstedentellingen, stedenbonden, stedenlijsten en heraldiek – getuigen van duidelijke verbanden tussen mensen, macht en ruimte, die ontstonden door de interactie tussen de steden en de hertog.³ Eloïse Adde maakt een comparatieve analyse van het hertogdom Brabant en Bohemen in de veertiende eeuw. Uit een vergelijking tussen het werk van de Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale en een onbekende kroniekschrijver die wordt aangeduid als Pseudo-Dalimil, actief rondom de Tsjechische adel, blijkt dat beiden gelijkaardige opvattingen over het concept ‘natie’ formuleerden: een gebied met een gemeenschappelijke taal, geschiedenis en een aartsvijand. Zowel Boendale als Dalimil propageerden echter de dominante visie van hun eigen (stedelijke dan wel adellijke) milieu.⁴

Godfried Croenen schaaft grondig de gangbare opvattingen bij over de oudste Antwerpse stadsprivileges, gedateerd op 1220-1221. Historici gingen er eerder van uit dat deze twee oorkonden nauw met elkaar in verband stonden, maar een nieuwe analyse van de diplomatieke en paleografische kenmerken toont echter aan dat beide charters meer van elkaar verschillen dan eerder gedacht. Bovendien werd hun inhoud overschat: deze charters verleenden of bevestigden geen stadsrechten, maar betekenden wel de toekenning van heel specifieke voorrechten voor de reeds gevestigde stedelijke gemeenschap.⁵

Niet alleen de relatie tussen regionale en stedelijke elites, maar ook die tussen de laatsten en andere stedelijke groepen kwam herhaaldelijk aan bod. De literatuur over protest en opstanden in de steden van middeleeuws Noordwest-Europa is intussen overvloedig. In vergelijking met de veertiende en vijftiende eeuw bleef de dertiende eeuw tot nu toe echter onderbelicht. In een comparatief overzicht creëren Leen Bervoets en Jan Dumolyn een overzicht van deze vroegste opstanden in de steden van Brabant, Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Als crux van hun betoog besluiten zij dat de oorsprong van structurele groeperingen en de inzet van stedelijke opstanden te situeren valt in de dertiende eeuw. De kiemen van opstanden tijdens de late middeleeuwen werden gelegd in deze periode van snelle demografische en economische bloei.⁶

Daarnaast is er meer belangstelling voor de ruimtelijke facetten van stedelijk protest. Wanneer middeleeuwse stedelingen in opstand kwamen, bezetten en controleerden zij welbepaalde ruimtes in de stad. Dat deze symbolische daden zeer omvattend waren, doet Hannah Serneels uit de doeken. Via een ruimtelijke analyse van groot- en kleinschalige vormen van protest in

3 Mario Damen, ‘De lijst als kaart. Stad en territorium in laatmiddeleeuws Brabant’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 11-37.

4 Eloïse Adde, ‘Les villes de Brabant, vectrices de l’idée nationale? Pour une compréhension dynamique de la nation médiévale. Comparaison avec la Bohême à travers les écrits de Jan van Boendale et du pseudo-Dalimil’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 77-94.

5 Godfried Croenen, ‘De oudste Antwerpse stadsprivileges’, *HistoriANT* 10 (2022) 51-81.

6 Leen Bervoets en Jan Dumolyn, ‘Urban Protest in Thirteenth-Century North-Western Europe. A Comparative Approach’, *Journal of Medieval History* 48 (2022) 75-102.

de Zuidelijke Nederlanden toont ze aan dat het gebruik van de stedelijke ruimte intrinsiek verbonden was met de manier waarop het verzet zich ontwikkelde. Stedelingen lieten hun ongenoegen blijken via subtiele vormen van protest in onder andere bordelen, barbierswinkels, marktpleinen en rechtshallen. Overschrijdingen van ruimtelijke normen moeten daarmee gezien worden als een vorm van verzet.⁷

Nieuwe inzichten voor de geschiedenis van premoderne sociaalpolitieke relaties komen ook voort uit een rechtshistorische invalshoek, in dit geval over de economische kernregio rond Brugge. Door normatieve bronnen omtrent het verwerven van het poorterschap in veertiende- en vijftiende-eeuws Brugge te toetsen aan poorterboeken en stadsrekeningen tonen Leen Bervoets, Elisa Bonduel en Jan Dumolyn aan dat de praktijk vaak niet strookte met de beknopte normatieve bepalingen. Zo nuanceren de auteurs de vaak aangehaalde regel dat een jaar en een dag residentie in de stad voldoende zou zijn voor het verwerven van poorterschap. Deze residentieregel blijkt vanaf het eerste kwart van de vijftiende eeuw nauwelijks nog een rol te spelen. De nauwe band tussen het poorterschap en het betalen van belastingen maakte dat de nadruk kwam te liggen op het kopen van het poorterschap.⁸ Tevens vanuit een rechtshistorisch perspectief laat Kristiaan Dillen zien hoe het economisch ondergeschikte stadje Mude op juridisch vlak toch een sleutelrol vervulde binnen de veertiende- en vijftiende-eeuwse Zwinhaven. Hoewel Mude in de vijftiende eeuw als havenstad niet veel meer voorstelde, ontwikkelde de baljuw van Mude zich tot algemene waterbaljuw van het Zwin met verregaande gerechtelijke bevoegdheden en speelde hij zo alsnog een rol van betekenis.⁹

Samenleving, economie, handel en milieu in de late middeleeuwen

Over voedselzekerheid en laatmiddeleeuwse steden springen twee bijdragen in het oog. Enerzijds brengt Laurent Litzenburger nieuwe inzichten aan over voedselpolitiek via een vergelijking van steden langs het Rijnstroomgebied in de vijftiende en zestiende eeuw. Hij toont hoe systematische veranderingen in de voedselketen plaatsvonden op crisismomenten, omdat meerdere steden – synchroon, met gelijkaardige politieke middelen – maatregelen namen om hun voedselsysteem aan te passen.¹⁰ Anderzijds onderzoekt Stef Espeel de graaneconomie van instellingen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zogenaamde ‘prijschokken’ van de veertiende eeuw door te kijken naar de inkomsten- en uitgavenstrategieën voor graan van kerkelijke grootgrondbezitters (drie stedelijke hospitalen en een cisterciënzer abdij) uit Rijsel, Douai en Cambrai. Al deze instellingen waren actieve spelers in de graaneconomie en pasten hun voedselstrategie aan door te kiezen tussen een domeineconomie en het verpachten van hun graanvelden. Of een hospitaal haar grondbezit verpachtte of direct exploiteerde was bovenal afhankelijk van de hoeveelheid monden die het moest voeden. Ook hielden zowel de stedelijke hospitalen als de abdij geen rekening met prijsevoluties maar boden ze simpelweg hun surplus aan.¹¹

7 Hannah Serneels, ‘Making space for resistance: the spatiality of popular protest in the late medieval Southern Low Countries’, *Urban History* 49 (2022) 709-724.

8 Leen Bervoets, Elisa Bonduel en Jan Dumolyn, ‘Een jaar en een dag? De procedure voor het verwerven van het poorterschap in laatmiddeleeuws Brugge’, *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 279-326.

9 Kristiaan Dillen, ‘Mude, de waterbaljuw en het waterrecht. Sleutelactoren in de laatmiddeleeuwse Zwinhaven’, *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 205-238.

10 Laurent Litzenburger, ‘L’adaptation des villes de la dorsale européenne aux changements climatiques: L’exemple des crises de subsistances (1430-1540)’, *Histoire Urbaine* 64:3 (2022) 73-93.

11 Stef Espeel, ‘Demesne or Leasehold? Estate Management in Southern Flanders during the Price Shocks of the Fourteenth Century’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 100 (2022) 275-304.

Er werd niet alleen over graan en voedselzekerheid geschreven, maar ook over de symboliek van voedsel in de stedelijke politiek. Kristiaan Dillen bespreekt de jaarlijkse rituele overdracht van een bruinvis door de stad Blankenberge aan de Schepenbank van Brugge. Door het gebruik van inzichten uit antropologie, toont hij dat de transfer noch een geschenk, noch een straf, noch een handelstransactie was, zoals eerder gedacht. In plaats daarvan stelt Dillen dat de transfer van de bruinvis een symbolisch ritueel was dat de specifieke relatie tussen de twee steden hernieuwde, zodat de nieuwe Brugse Schepenbank het privilege van Blankenberge zou herkennen en respecteren.¹² Met zijn innovatieve gebruik van antropologie bestudeert Dillen ook de tijdsconcepten van kuststeden in verschillende narratieve en economische bronnen.¹³

Een andere microhistorische studie van stedelijke gemeenschappen wordt ondernomen door Lauran Toorians. Met een sociaaleconomische studie van de Schotse gemeenschap in Bergen op Zoom rond 1500, en met Jan Moffet als centrale figuur in die gemeenschap, verklaart hij hoe de Brabantse stad het stapelrecht voor Schotse producten verwierf, en hoe dit de fundamenten voor de relatie tussen de stad en de toekomstige Republiek legde.¹⁴ Een inzicht in een andere gemeenschap van handelaars wordt door Jan Verheyen gegeven. Zijn netwerk-analyse van Luccanese kooplieden in Brugge toont de ruimtelijke greep van de gemeenschap over de huizen in twee straten rond de Beurs omstreeks 1400 aan. Deze greep begunstigde en ondersteunde hun deelname op de kredietmarkt en versterkte tegelijkertijd hun gemeenschapszin. Zoals in Bergen op Zoom, werden ook in dit artikel centrale figuren onder de loep genomen, evenals eigendoms- en bedrijfsrelaties.¹⁵

Een bijdrage van Ward Leloup laat verder zien hoe een gemeenschap de ruimtelijke organisatie van de stad kan beïnvloeden. In vroegmodern Brugge werd meerdere keren gedebatteerd over hoe de inwoners konden worden beschermd tegen vervuiling veroorzaakt door leerwerkers, vooral tegen de slechte geuren die vrijkwamen in het productieproces. Op basis van ordinanties en gerechtelijk verslagen toont Leloup dat de stad Brugge de locatie van het leerambacht besliste op basis van lokale windrichting, zelfs als die vaak wisselde, eerder dan op basis van een voor het ambacht strategische ligging nabij waterlopen. Waterwegen konden immers ook relatief makkelijk gemanipuleerd en veranderd worden. Het gebruik van gerechtelijke documenten toont dat de *smellscape* een complex en veelbesproken thema was in de premoderne periode.¹⁶

De rechtshistorische invalshoek is ook duidelijk herkenbaar in een artikel van Niels Fieremans, waarin hij analyseert hoe het Brugse stadsbestuur omging met conflicten tussen vreemde handelaren. Op basis van procesregisters laat Fieremans zien dat het stadsbestuur in haar dagelijkse rechtspraak niet noodzakelijkerwijs de handelaren begunstigde, hoewel historici dit tot op heden wel vermoedden. Zo blijkt dat poorters konden kiezen tussen een snelle kamerprocedure en een grondigere vierschaarprocedure, terwijl kooplieden steeds vaker tegen hun persoonlijke voorkeur in aan de kamerprocedure overgeleverd werden. Ook in de gevallen

12 Kristiaan Dillen, 'Porpoise, punishment and partnership: the meaning of presenting and consuming a marine mammal in late medieval coastal Flanders', *Urban History* 49 (2022) 568-588.

13 Kristiaan Dillen, 'Tijdsberekening en tijdsregimes in de kustgemeenschappen van het laatmiddeleeuws graafschap Vlaanderen', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 100 (2022) 305-324.

14 Lauran Toorians, 'Jan Moffet and Scottish Merchants in Bergen op Zoom in the Early Sixteenth Century', *The Medieval Low Countries* 9 (2022) 79-92.

15 Jan Verheyen, 'The Residences of the Lucchese Merchants in Bruges (1390-1430). Their Social Network, the Locations of Their Real Estate, and the Financial Drivers for Their Properties', *The Medieval Low Countries* 9 (2022) 43-78.

16 Ward Leloup, 'Van wind en van water. Maatregelen tegen omgevingshinder door leerwerkers in laatmiddeleeuws Brugge (1300-1600)', *MADOC. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 36 (2022) 242-250.

waar de schepenen processen naar zich toe konden trekken, bijvoorbeeld via borgstellingen of verscheidene informele rechtsvormen, deden ze dit voornamelijk om gevestigde belangen te verdedigen en de rust in de stad te garanderen.¹⁷

Ook de meer traditionele prosopografische methode stelt stadshistorici nog steeds in staat om nieuwe inzichten te verwerven. Jan Verheyen ondernam een studie naar de leden van het Brugse beelden- en zadelmakersambacht, waaronder ook de kunstschilders vielen. Er traden steeds minder meesterszonen en steeds meer immigranten in het ambacht. De praktijk liet zich dus duidelijk niet sturen door de ambachtsreglementen die de zonen van meesters bevoorreedden en hoge financiële drempels opwierpen voor immigranten die het tot meester wilden schoppen.¹⁸

Jim van der Meulen beargumenteert op basis van zijn studie van de lakenindustrie in het laatmiddeleeuwse achterland van Ieper dat de klassieke tegenstelling tussen stad en platteland nog verdere nuance verdient. De lakenondernemers op het platteland onderhielden nauwe banden met de stad Ieper, terwijl het stadsbestuur op zijn beurt niet bijzonder ijverig was in de bestrijding van de plattelandsdraperie. Alleen door gewelddadig verzet wisten de Ieperse wevers hun privileges te herstellen. Het stadsbestuur leek vooral de welgestelde plattelands-ondernemers via de instelling van het buitenpoorterschap aan zich te willen binden. Tegelijkertijd blijkt de klassieke voorstelling van de rurale draperie als liberaal paradijs voor laken-ondernemers onjuist.¹⁹ Niet alleen laatmiddeleeuws Vlaanderen maar ook veertiende-eeuws Roermond stond bekend om zijn kwaliteitslaken, zo laat Luc Wolters zien op basis van een korte vermelding in de Deventer stadsrekeningen van 1371.²⁰

Tot slot laat Hendrik Callewier zien hoe een oorkonde van Filips van Chieti voor Kortrijk uit 1303 inzicht biedt in de laatmiddeleeuwse jaarmarktencycclus in Vlaanderen. Om Kortrijk er na de verwoestingen van de Guldensporenslag weer bovenop te helpen, verleende Filips als regent de stad het recht een jaarmarkt te houden. De oorkonde bevestigt het idee van een concurrentiestrijd tussen de jaarmarkten van Rijssel en Kortrijk omdat de Kortrijkse jaarmarkt met die in Rijssel overlapte. Daarnaast wordt ook het beeld van het tanende internationale belang van jaarmarkten ten gunste van Brugge bevestigd. De Vlaamse jaarmarktencycclus was dus dynamisch en veranderlijk, en bovendien niet één op één te vergelijken met bijvoorbeeld de cycclus in Champagne.²¹

Op het snijvlak van sociaalculturele geschiedenis en materialiteit bevinden zich de artikelen van Janna Coomans en Rozemarijn Tamis. Aan de hand van middeleeuws juridisch bronmateriaal uit vijf verschillende steden in de Lage Landen onderzoekt Janna Coomans gemeenschapsvorming op het microniveau van burens en gebuurten.²² Coomans toont aan dat het benaderen van dit onderwerp vanuit een materieel-ruimtelijke invalshoek kan leiden tot nieuwe inzichten, daar waar het debat in de historiografie lijkt te zijn stilgevallen. Conflicten

17 Niels Fieremans, 'Brugse schepenen, internationale handelaren en ingewikkelde conflicten. Handelsconflicten voor de Brugse schepenbank in de vijftiende eeuw', *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 71-114.

18 Jan Verheyen, 'De Brugse schilders na Jan van Eyck. De socio-economische context van de schilders en hun ateliermedewerkers', *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 23-69.

19 Jim van der Meulen, 'Een stoffige kwestie. Stad en platteland in de Vlaamse wolnijverheid van de late middeleeuwen', *MA-D.O.C. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 36 (2022) 35-44.

20 Luc Wolters, 'Geverfd Roermonds laken voor de schutters van Deventer, 1371', *De Maasgouw* 141 (2022) 9-13.

21 Hendrik Callewier, 'Een charter van Filips van Chieti voor de stad Kortrijk (1303) en de jaarmarktencycclus van het graafschap Vlaanderen', *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 3-19.

22 Janna Coomans, 'Making Good and Breaking Bad. Materiality and Community in Netherlandish Cities, 1380-1520', *English Historical Review* 137 (2022) 1053-1081.

tussen buren die voor het civiele recht kwamen, laten zien dat het vormen van een veilige en gezonde leefomgeving hand in hand ging met sociale harmonie. Een goed functionerende materiële (infra)structuur was daarbij essentieel. Deze netwerken vormden de informele basis waaruit de meer geïnstitutionaliseerde organisaties zich ontwikkelden.

Een meer traditionele bestudering van rechtsbronnen is terug te vinden bij Rozemarijn Tamis.²³ Aan de hand van twee steekproeven, die elk vijf jaar beslaan, neemt zij vrouwen onder de loep die de hoofdrol speelden in criminele vonnissen in Leiden tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw. Daarmee probeert Tamis een beeld te vormen van 'gewone' vrouwen in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving, zowel tijdens een periode van economische groei en welvaart (1450-1454) als tijdens een periode gekenmerkt door politieke crisis en economische teruggang (1480-1484). Vrouwen waren duidelijk aanwezig en met name in de onrustige, latere periode uitten zij geregeld hun onvrede tegen de stedelijke overheid door het gebruik van verbaal geweld en door beledigingen te spuien. Desalniettemin bleven mannen het merendeel uitmaken van de veroordeelden. De opgetekende 'vermogensdelicten' lijken daarnaast te suggereren dat vrouwen een essentiële en leidinggevende functie vervulden in de bloeiende Leidse lakenindustrie.

Politiek, economie en instituties in de nieuwe tijd

De bijdragen van politieke historici van de nieuwe tijd lopen inhoudelijk sterk uiteen. In een artikel over verhoren en ondervragingstechnieken in het achttiende-eeuwse Antwerpse strafrecht analyseert Gerrit Verhoeven examinatieverlagen. De ondervragingsstijl en de samenhang met het gedrag van de ondervraagden, hun sociaal profiel en de veranderingen door de tijd heen komen aan de orde en tonen aan dat een tweedeling tussen moderne en vroegmoderne rechtspraak niet uit de bronnen is op te maken. Ondervragingstechnieken werden voortdurend *gefnetuned*, en het sociaal profiel was niet doorslaggevend in hoe de magistraten te werk gingen.²⁴ Verhoeven schreef afgelopen jaar tevens een meer biografisch relaas over de Delftse schout Christiaan van der Goes (1559-1581), die vanaf zijn aanstelling als schout in 1559 steeds meer met het uitvoeren van zijn beroep worstelde naargelang de Opstand en religieuze spanningen vorderden.²⁵

Criminaliteit kwam ook terug in het werk van Cees Paardekoper, die de omgang van het Amsterdamse stadsbestuur met delicten als diefstal, bedelarij en prostitutie gedurende de zeventiende en achttiende eeuw bespreekt.²⁶ Paardekoper beschrijft de opkomst van disciplinaire straffen en de werkstraf als alternatief voor traditionele lijfstraffen. Hij concludeert dat het stadsbestuur zich liet beïnvloeden door humanistische beginselen, maar dat deze ontwikkelingen niet noodzakelijk resulteerden in een gedisciplineerdere stad met minder kleine criminaliteit. Van heel andere aard waren de fricties die Aaron Graham en Jeanette Kamp bestudeerden voor de Nederlandse Republiek tussen 1688 en 1714. De Republiek had te maken met geografische versnippering en decentralisering in de context van de financiering van

23 Rozemarijn Tamis, 'Ook zij slaat wel eens terug. Vrouwencriminaliteit in Leiden in de tweede helft van de vijftiende eeuw', *Leidschrift* 37 (2022) 83-98.

24 Gerrit Verhoeven, 'How to question a suspect thoroughly: Legal proceedings, judicial inquiry, and interrogation at the Antwerp Vierschaar (1730-1792)', *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* 26 (2022) 25-48.

25 Gerrit Verhoeven, 'Schout in oorlogstijd: Christiaan van der Goes, schout van Delft, 1559-1581', *Jaarboek Delfia Batavorum* 31 (2022) 9-26.

26 Cees Paardekoper, 'Het Willige Rasphuis / Nieuwe Werkhuis aan de IJgracht (1650-1782). Product van een verlichte bestuurspraktijk?', *Amstelodamum* 109 (2022) 147-164.

oorlogsvoering. De zogeheten ‘solliciteurs-militair’ of *brokers* stonden in voor het cumuleren van militair krediet en voor diplomatieke onderhouden met bevriende legers. Deze mannen hadden belangrijke sociale connecties en profiteerden van het Nederlandse transportnetwerk om efficiënt te communiceren. Graham en Kamp gebruiken die vaststelling om de idee dat centralisatie en staatsvorming onlosmakelijk verbonden zijn in vraag te stellen.²⁷

Waar gedurende de nieuwe tijd centraal gezag op sommige terreinen gestaag aan invloed won, werd deze periode eveneens getypeerd door aanzienlijke regionale verschillen en de blijvende impact van invloedrijke, kleinschalige actoren. Een artikel van Ariadne Schmidt, Roos van Oosten en Astrid Theerens over de implementatie van de nationale drankwet van 1881 in Leiden vormt hiervan een voorbeeld.²⁸ Aan de hand van patentregisters en verplichte patentbelastingen tonen de auteurs aan hoe het aantal publieke verkooppunten van alcohol in beperkte mate afnam op de korte termijn als gevolg van de nieuwe, hogere belasting op een patent. Hierbij werden voornamelijk de kleinste ondernemingen en vrouwelijke exploitanten getroffen. Of de implementatie van de drankwet daadwerkelijk resulteerde in de door het centrale gezag beoogde vermindering van alcoholconsumptie onder mannen, blijft volgens de onderzoekers een punt van onzekerheid.

Verschillende soorten instituties waren vaak betrokken bij de uitvoering van gezag op lokaal niveau, zoals Kristof Papin toont met zijn schets van de evolutie van de Sint-Rochusgilde vanaf 1516 tot de negentiende eeuw. Aan de hand van onderzoek van rekeningen, akten en documenten met betrekking tot de in- en uitvoer van hop beschrijft hij de geleidelijke transformatie van deze instelling. Wat begon als een kerkelijk broederschap groeide uit tot een gilde van hopkooplieden die een verlengstuk vormde van het stadsbestuur van Aalst. Papin neemt hierbij zowel de religieuze als economische facetten van deze ontwikkeling onder de loep.²⁹

Dat stedelijke instituties een belangrijke rol konden spelen in (economische) ontwikkeling toont Bas van Bavel op bredere schaal aan in zijn overzichtsartikel over de invloed van associatieve organisaties, zoals gilden en liefdadigheidsinstellingen, op welvaartsongelijkheid.³⁰ Deze invalshoek vormt een kritische aanvulling op de bestaande literatuur, die veelal de stijgende ongelijkheid in pre-industrieel Europa toeschrijft aan de opkomst van markteconomieën en fiscale staten. Associatieve instellingen in diverse Europese landen gingen regressieve belastingen tegen, en wisten landaccumulatie te beteugelen en zelfs grenzen te stellen aan individuele rijkdom. Hij concludeert dat gebieden waar de instituties van (bezittende en producerende) midden-groepen het meest invloedrijk waren, tevens vaker een lagere mate van ongelijkheid vertoonden.

Een meer kleinschalige, op stedelijke ruimte gerichte benadering is te vinden in een studie van Genji Yasuhira. Hij biedt een vernieuwende kijk op de actoren van vroegmoderne stadsontwikkeling met een casestudie over de katholieke minderheid in Utrecht tijdens de Gouden Eeuw. Juridische bronnen onthullen hoe katholieken, ondanks vervolging door gereformeerde overheden, hun geloof op clandestiene wijze konden blijven belijden. Dit deden zij bijvoorbeeld door speciale in- en uitgangen te creëren, en huizen met elkaar te verbinden

27 Aaron Graham en Jeanette Kamp, ‘Exploiting the Urban System? The Frictions of Military Finance and Diplomacy in the Dutch Republic, 1688–1714’, *Journal of Early Modern History* 26 (2022) 377–402.

28 Ariadne Schmidt, Roos van Oosten en Astrid Theerens, ‘To Be Led Astray? The Effects of the 1881 Liquor Act on the Leiden Alcohol Trade’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 19:3 (2022) 5–36.

29 Kristof Papin, ‘De neeringhe van Sint-Rochus en zijn rol in de Aalsterse hophandel vanaf zijn stichting in 1516 tot het begin van de achttiende eeuw’, *Het Land van Aalst* 74 (2022) 74–88.

30 Bas van Bavel, ‘Wealth Inequality in Pre-Industrial Europe. What Role Did Associational Organizations Have?’, *The Economic History Review* 75 (2022) 643–666.

om te kunnen ontsnappen aan justitieofficiers. De kernboodschap is dat katholieken via hun ruimtelijke praktijken de stad van onderuit transformeerden.³¹

Dat de elite haar rijkdom met verschillende strategieën kon verkrijgen, blijkt uit Paul Brusse's onderzoek naar de uiteenlopende investeringspatronen van welvarende elite in Amsterdam, Overijssel en Gelderland tussen 1780 en 1880.³² De bestuurders in de hoofdstad investeerden voornamelijk in (buitenlandse) aandelen, terwijl de provinciale bestuurlijke elite eerder geld in onroerend goed stak. Dit is volgens de auteur te wijten aan culturele verschillen en verschillende 'investeringsculturen', zoals een stedelijke afkeer van het koningshuis en een drang bij de plattelandselite om zich status aan te meten met vastgoed.

Meer op een product- en productieproces gericht onderzoek is te vinden bij Henk Vermande en Ernst Homburg. Zij kijken naar de opkomst en teloorgang van de sterkwaterstokerij: de productie van geconcentreerde zuren voor edelmetaalbewerking, in zeventiende- en achttiende-eeuws Amsterdam.³³ Aan de hand van onder andere boedelinventarissen en krantenadvertenties, schetsen zij een periode van anderhalve eeuw waarin Amsterdamse stokerijen een internationale dominantie genoten, gestoeld op expertise, goedkope grondstoffen uit Oost-Indië en schaalvergroting. Als gevolg van een verslechterde handelspositie, technologische vooruitgang in concurrerende landen en de impact van de Napoleontische oorlogen, zou Amsterdam geleidelijk deze positie verliezen in de aanloop naar de negentiende eeuw.

De geschiedenis van loterijen, toch ook een vorm van financieel gewin, wordt vaker besproken vanuit cultuurhistorisch perspectief. Marly Terwisscha van Scheltinga bespreekt het loterijvers ('loterijproze'), in dit geval te Brugge, dat een scala aan onderzoeksmogelijkheden biedt voor zowel historici als letterkundigen.³⁴ Deze korte versjes werden ter gelegenheid van loterijen gedurende de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd genoteerd door lotmeesters, die identificatiegegevens van de koper opschreven en in sommige gevallen ook een versje waarin men kon inspelen op de hoop om te winnen of om de hulp van God in te roepen. Elk lot, winnend of niet, werd één voor één getrokken en vanaf een podium op een centrale plek in de stad voorgelezen. De 'loterijen' gingen gepaard met grote volksfeesten en kenden vele deelnemers, die ook van ver buiten de stadsgrenzen toestroomden.

Gender, migratie en liefdadigheidsinstellingen

Waar stadsbesturen en hun overgeleverde administratie soms maar een beperkte blik kunnen werpen op sociale praktijken in de stad, bieden stedelijke (liefdadigheids)instellingen uitkomst. Mats Dijkdrent toont aan dat ook de architectuur van het pest- en dolhuis in zestiende-eeuws Leiden onder invloed stond van maatschappelijke ontwikkelingen.³⁵ De architectuur van het gebouw wat betreft locatie, oriëntatie en interne opbouw was deels gebaseerd op de kennis en het advies van contemporaine medici. Hoewel pragmatisme en traditie een volledige implementatie tegenhielden, was de medicalisering van pest- en dolhuisarchitec-

31 Genji Yasuhira, 'Transforming the Urban Space. Catholic Survival through Spatial Practices in Post-Reformation Utrecht', *Past & Present* 255 (2022) 141-188.

32 Paul Brusse, 'Investeringscultuur in Nederland. Ruraal beleggingsgedrag in een burgerlijk-stedelijke samenleving, 1780-1880', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 19:3 (2022) 69-97.

33 Henk Vermande en Ernst Homburg, 'De sterkwaterstokerij in Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', *Amsterdamum* 109 (2022) 5-26.

34 Marly Terwisscha van Scheltinga, 'Iets of ...? De Brugse loterijprozen van 1446', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 36 (2022) 2-10.

35 Mats Dijkdrent, 'Genezende architectuur. Traditie en medische innovatie in een Leids 16de-eeuws pest- en dolhuis', *Holland historisch tijdschrift* 54 (2022) 244-251.

tuur zichtbaar in onder meer de aandacht voor goede ventilatie en schone lucht. Dijkrents inzichten kunnen worden verbonden aan die van Menno Potjer, die de veranderingen in de personeelssamenstelling en de loonontwikkeling van de werknemers van drie gasthuizen in Arnhem beschrijft, en in het bijzonder van het Sint-Catharina Gasthuis.³⁶ Sinds de dertiende eeuw werden zusters aangesteld die volgens strikte regels moesten leven, vergelijkbaar met begijnen of lekenzusters. Vanaf 1581 mochten de zusters echter niet langer meer in habijt of in begijnenkleding hun taken uitvoeren, teneinde onder protestanten geen aanstoot te geven. In de zeventiende eeuw werden zij bovendien vervangen door een moeder-overste met een aantal dienstboden. Daarnaast veranderde de aangeboden zorg en begon het gasthuis te specialiseren en de vorm van een 'bejaardenhuis' aan te nemen. Voor de periode 1951-1960 concludeert Potjer op basis van personeelsadvertenties in (lokale) kranten dat vrijwel het gehele personeelsbestand bestond uit vrouwen, met een tekort aan verpleeghulp.

Genderstudies zijn vertrouwd in de stadsgeschiedenis van de Lage Landen, maar de behoefte aan verder onderzoek blijkt uit de volgende artikelen, die vrouwen bestuderen uit diverse lagen van de bevolking en hun rol en positie in de vroegmoderne samenleving nader blootleggen. Kathleen Burke onderzoekt het leven van drie vrouwen woonachtig en werkzaam in verschillende Nederlandse koloniale nederzettingen rondom de Indische Oceaan. Haar focus ligt op de rol van gender, etniciteit en klasse binnen de context van koloniale keukens. Vanuit diverse huishoudelijke posities droegen deze vrouwen actief bij aan zowel het handhaven als uitdagen van de sociale hiërarchie in het koloniale rijk door zich te conformeren aan of juist te verzetten tegen de bestaande orde.³⁷ Jozanneke Clarijs analyseert schilderijen in het Rotterdamse Koopmanshuis uit de jaren 1750 – opdrachten van de welvarende koopvrouw Antonetta Verkanten, die daarmee zichzelf als individu en professional presenteerde. Bovendien plaatst de cultuurhistorica de allegorische betekenis van deze werken, die handelsvrijheid symboliseren, in een periode waarin Nederlandse handelsactiviteiten bedreigd werden door Engeland en Frankrijk, wat mannelijke én vrouwelijke kooplieden belemmeringen opleverde.³⁸ Met een bredere, sociaaljuridische invalshoek onderzoekt Ariadne Schmidt het grote aandeel vrouwencriminaliteit in relatie tot migratie of mobiliteit in steden als Amsterdam, Leiden, Gouda en Zwolle. Aan de hand van criminele vonnissen achterhaalt ze de herkomst van de vrouwen, hun delicten en de omstandigheden waarin zij verkeerden. Autonome vrouwen waren kwetsbaar en hadden beperkte mogelijkheden, vaak resulterend in emigratie, landloperij en misdadigheid. Stedelijke dynamiek en verschuivende migratiepatronen waren daarnaast van invloed op de representatie van mannen en vrouwen uit binnen- en buitenland in de criminaliteitsstatistieken.³⁹

Migratie is ook het thema in drie sociaaleconomische artikelen die in het voorbijaande jaar verschenen. Ten eerste, in het verlengde van Schmidts onderzoek, kan het werk van Jan de Vries worden geplaatst over arme passanten; mensen zonder vaste woon- of verblijfplaats, die door de zeventiende-eeuwse Republiek trokken. Stadsbesturen bemiddelden vaak financieel om te voorkomen dat de passanten voor overlast zorgden tijdens hun (korte) verblijf. Financiële overzichten uit Franeker, gelegen aan een trekvaartroute, bieden daarbij een interessante

36 Menno Potjer, 'Over het personeel van de Drie Gasthuizen', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 42 (2022) 66-72.

37 Kathleen Burke, 'I Hope it Tastes Good': Gender, Race and Class in Colonial Kitchens in the Dutch Indian Ocean Empire', *Gender & History* 34 (2022) 690-707.

38 Jozanneke Clarijs, 'De kamer van een koopvrouw. Achttiende-eeuwse interieurschilderingen in een Rotterdams huis', *Bulletin KNOB* 121 (2022) 21-42.

39 Ariadne Schmidt, 'Migratie, mobiliteit en criminaliteit van vrouwen in Nederlandse steden in de vroegmoderne tijd', *Leidschrift* 37 (2022) 25-43.

casus om te zien wie er aan de stadspoorten stonden. De Vries combineert een kwantitatieve studie met individuele verhalen, waardoor de arme passanten tot leven komen.⁴⁰ Ten tweede richtten Piet Groot en Ruben Schalk zich op de migratiepatronen van gezellen (ambachtslieden) in achttiende-eeuws Holland, gefocust op Den Haag, Haarlem en Amsterdam. Hun bevindingen onthullen uiteenlopende patronen, waarbij het beroep, de geboorteplaats en de burgerlijke staat van deze lieden een belangrijke rol speelden. Zowel het stedelijke vestigingsbeleid als de voorschriften van de ambachtsgilden waren daarbij belangrijk. Deze factoren samen kunnen het begrip van de migratie van gezellen en de arbeidsmarkt van de vroegmoderne stad vergroten.⁴¹ Het laatste artikel betreft niet zozeer permanente migratie, maar wel opnieuw mobiliteit en bewegingspatronen. Liesbeth Corens onderzoekt de seizoensgebonden verblijven van Europeanen in Spa in de zeventiende en achttiende eeuw. Het kuuroordstadje bood een tijdelijke ontsnapping uit de gebruikelijke ritmes van het vroegmoderne leven, maar bracht ook haar eigen trends met zich mee, die de gezondheidsbezoeken vormgaven. Bovendien was het een plaats waar mensen met diverse religieuze achtergronden al decennia samenkwamen, terwijl de rest van Europa pas net begon te wennen aan confessionele co-existentie.⁴²

Cartografie en stedelijke ontwikkeling

In een vorig nummer van dit tijdschrift werd reeds een review gewijd aan het uitgebreide onderzoek dat de laatste jaren is gevoerd over de beroemde stadsplattegronden van Jacob van Deventer.⁴³ Sindsdien is dit onderzoek nog verder uitgediept. Colin Dupont versterkt in een nieuwe studie over het hertogdom Brabant zijn eerdere stelling dat Van Deventers stedenatlas geen militair doel diende maar veeleer is beïnvloed door politieke en bestuurlijke factoren.⁴⁴ Hij beargumenteert dat de zeventien Brabantse steden die Van Deventer in kaart bracht een bijzondere status genoten binnen de administratieve organisatie van het hertogdom. Hij maakt bovendien aannemelijk dat ook de manier waarop Van Deventer het gebied buiten de stadsmuren optekende politiek geïnspireerd was en verband hield met de juridische afbakening en reikwijdte van de stedelijke privileges. Bram Vannieuwenhuyze van zijn kant concentreert zich in een nieuwe bijdrage op Van Deventers kaarten als objecten.⁴⁵ Hij bestudeert het 'sociale leven' van de kaarten en de daarbij horende transactieprocessen op basis van briefwisseling waarin Van Deventers werk ter sprake komt, om zo de materiële en culturele waarde van zijn kaarten te verduidelijken.

Een merkwaardig, zeldzaam stadsplan dat voorafgaat aan Van Deventers stedenatlas is het rond 1535 door Gilles Van der Hecken getekende plan van Brussel dat bewaard bleef in een manuscript in de Bodleian Libraries in Oxford. Chloé Deligne en Claire Billen associëren het plan van Van der Hecken, die kanunnik was in een priorij in het Zoniënwoud, met de

40 Jan de Vries, 'On the Road: Poor Travelers in Mid-Seventeenth-Century Friesland', *Journal of Interdisciplinary History* 52 (2022) 477-511.

41 Piet Groot en Ruben Schalk, 'Journeymen Migration and Settlement in Eighteenth-century Holland', *Continuity and Change* 37 (2022) 199-232.

42 Liesbeth Corens, 'Seasonable Coexistence: Temporality, Health Care and Confessional Relationships in Spa, c. 1648-1740', *Past and Present* 256 (2022) 129-164.

43 Pieter Martens, 'Nieuwe inzichten over de stadsplannen van Jacob van Deventer (ca. 1545-1575)', *Stadsgeschiedenis* 17 (2022) 55-69.

44 Colin Dupont, 'Le Brabant en perspective royale. Le duché dans l'atlas de Jacques de Deventer (XVIe siècle)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 110-133.

45 Bram Vannieuwenhuyze, 'Jacob van Deventers zestiende-eeuwse stedenatlas. Van bewegen boek tot bewegende onderzoekers', *Groniek: Gronings Historisch Tijdschrift* 54 (2022) 169-181.

Moderne Devotie, waarin bij geestelijke oefeningen naast boeken ook tekeningen werden gebruikt.⁴⁶ Zijn 'stadsplan', getekend in de vorm van een wiel met drie concentrische cirkels en zeven 'spaken', was niet zozeer bedoeld als een voorstelling van de stad Brussel, maar eerder als een middel om te reflecteren over het ideale stadsbestuur.

Voor de geschiedenis van de Nederlandse steden in de achttiende eeuw vormen de twee historisch-topografische boekenreeksen die Isaak Tirion in Amsterdam uitgaf onder de titels de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (23 delen, 1738-1803) en *Het Verheerlijkt Nederland* (9 delen, 1745-1774) een belangrijke bron. Bram Vannieuwenhuyze concentreert zich op de aan Zeeland gewijde delen van deze boekenreeksen en gaat na hoe Tirions gedrukte kaarten en stadsplattegronden tot stand zijn gekomen.⁴⁷ Van de prenten in deze boeken is bekend dat ze werden gebaseerd op schetsen die door verschillende kunstenaars ter plaatse 'naar het leven' werden getekend, maar voor de kaarten en stadsplattegronden bestaat er geen enkele aanwijzing dat Tirion cartografen op pad heeft gestuurd in Zeeland. De gedrukte Zeeuwse stadsplattegronden (van Middelburg, Zierikzee, Goes, Tholen, Vlissingen en Veere) werden gekopieerd naar reeds bestaande stadsplattegronden, die weliswaar werden geactualiseerd, en die Tirion vermoedelijk heeft verworven via de bekende landmetersfamilie Hattinga. Omdat er van een gedrukte stadsplattegrond vaak meerdere varianten met kleine onderlinge verschillen bestaan, moeten stadshistorici omzichtig te werk gaan bij hun interpretatie en datering. Een sprekend voorbeeld hiervan is de kaart van Amsterdam uitgegeven door Pieter Persoy in 1694, waarvan de eerste uitgave pas recent aan het licht is gekomen.⁴⁸

Kloosters nemen sinds de middeleeuwen een prominente plaats in het stadswefsel in. In Brussel, Antwerpen en Brugge bestond maar liefst twaalf procent van het stadsoppervlak uit kloosterterreinen. Na de opheffing van de kloosters op het einde van de achttiende eeuw werden hun gebouwen en terreinen door de staat ofwel herbested tot bijvoorbeeld gevangnissen, kazernes of scholen – ofwel verkocht, wat dan meestal leidde tot verkaveling en desintegratie van het kloostercomplex. Aan de hand van twee voorbeelden, het Arme Klarenklooster in Brugge en het Rijke Klarenklooster in Brussel, illustreert Reinout Klaarenbeek dat de weinig bekende plattegronden die voorafgaand aan de verkoop van de kloosters in opdracht van de staat werden opgetekend waardevolle informatie verschaffen over de ruimtelijke ontwikkeling van oude steden.⁴⁹

Net als kloosters vormen ook markten belangrijke ankerpunten in de ontwikkeling van een stad. Met behulp van een reeks analysekaarten bestudeert Niek Buchner de verschuivingen tussen 1200 en 1700 van de verschillende markten in de stad Zwolle, die dankzij zijn ligging langs de rivier de Aa een economisch scharnierpunt vormde tussen Holland en het Duitse achterland.⁵⁰ Vanaf de stadswording in de dertiende eeuw ontwikkelde zich een havenkwartier langs de Aa en een centraal marktplein, maar na 1400 verschoof de haven naar de stadstrand terwijl de Aa grotendeels overwelfd werd en transformeerde tot een aaneenschakeling van verschillende markten. In deze zone verrees vanaf 1450 de Grote Markt en de huidige

46 Chloé Deligne, Claire Billen, 'Dévotion et politique. Le 'plan' de Bruxelles dessiné par Gilles Van der Hecken (vers 1535)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 95-109.

47 Bram Vannieuwenhuyze, 'Op zoek naar Zeeuwse kaarten: Isaak Tirions kaarten van Zeeland, de Zeeuwse eilanden en de Zeeuwse steden', *Archief: Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2022) 171-222.

48 Marc Hamelers, 'Herkend: de eerste uitgave van de kaart van Amsterdam van Pieter Persoy uit 1694', *Caert-Thresoor* 41:2 (2022) 18-22.

49 Reinout Klaarenbeek, 'Kloosters te koop. Plattegronden van kloosters in Belgische steden uit het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', *Caert-Thresoor* 41:2 (2022) 23-31.

50 Niek Buchner, '500 jaar Zwolse markten in kaart gebracht', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 7 (2022) 26-43.

Melkmarkt; na 1500 kwamen hier nog veemarkten zoals de Blijmarkt en Ossenmarkt bij, en na 1600 ook een nieuw Waaggebouw.

Naast bestudering van de langetermijngeschiedenis van cartografie zet de trend om digitale technieken te gebruiken mondjesmaat door in de Nederlandse en Vlaamse stadsgeschiedenis. Reinout Rutte en Yvonne van Mil maakten gebruik van inwonersaantallen en Geographical Information Systems (GIS) om in kaart te brengen hoe steden rondom de Noordzee, met name de Lage Landen, zich hebben ontwikkeld sinds de dertiende eeuw. Constante factoren, zoals de staat van het landschap, hadden een grote impact op stedenpatronen. Tot 1500 werd de grondslag gelegd voor stedenpatronen in de gebieden rond de Noordzee. In de eeuwen nadien groeiden en krompen deze steden in interactie met elkaar onder invloed van politieke en economische processen – zoals de Nederlandse Opstand, de industrialisatie, of de introductie van de verzorgingsstaat. Opmerkelijk genoeg waren havensteden in politiek gefragmenteerde gebieden het langst stabiel.⁵¹

Milieu en stedenbouw

Een andere historiografische trend, namelijk die van de premoderne stedelijke milieugeschiedenis, is eveneens terug te zien dit jaar. Water vormt een terugkerend thema in bijdragen over de stedelijke ruimte in Nederland. In een overzicht van de zeventiende eeuw tot en met het heden beschrijft Jan van den Noort de technologische, organisatorische en logistieke aspecten van zogenaamde ‘droogmakerijen’ in Rotterdam. Hij laat zien hoe windmolens de omgeving ontwaterden, hoe stedelijke infrastructuurprojecten de stad grondig transformeerden en tegelijk ook de herinnering aan de ontstaansgeschiedenis van Rotterdam wegvaagden.⁵² Water werd niet enkel afgevoerd, maar ook opgevangen. Stedelingen gebruikten waterkelders of regenbakken voor het opslaan van regenwater afkomstig van daken. Tijdens de voorbije jaren werden in verscheidene Nederlandse steden dergelijke reservoirs opgegraven. Over hun bouwgeschiedenis is echter weinig geweten. Dániel Moerman levert een bijdrage aan de opvulling van dit hiaat door historische bronnen voor vroegmodern Deventer (onder andere regelgeving en bouwrekeningen) en archeologische studies te combineren.⁵³

Milja van Tielhof bestudeert het wasproces in twee vroegmoderne Amsterdamse weeshuizen.⁵⁴ Door de voorschriften van beide instellingen te analyseren, bevestigt ze de hypothese dat het Aalmoezeniersweeshuis voor weeskinderen uit arme gezinnen een lagere standaard aanhield voor het wassen van wasgoed dan het Burgerweeshuis, dat kinderen met een relatief welvarende achtergrond huisvestte. Het Burgerweeshuis kon bovendien veel eerder aan de burgerlijke idealen voldoen door zware arbeid niet aan kinderen over te laten, maar uit te besteden. Desondanks probeerden beide huizen de maatschappelijke standaarden van hygiëne zoveel mogelijk te handhaven.

Een vergelijkbaar langetermijnperspectief als bij Moerman kiest Sarah Huart, die de socio-morfologische evolutie van de Groendreef (*L'Allée Verte*) in Brussel tussen de zestiende tot en met de negentiende eeuw beschrijft. De morfologische geschiedenis van deze met bomenrijen beplan-

51 Reinout Rutte en Yvonne Van Mil, ‘Stedenpatronen rondom de Noordzee van de dertiende tot en met de eenentwintigste eeuw’, *Bulletin KNOB* 3 (2022) 22-41.

52 Jan van den Noort, ‘Rotte-R-Dam: droogmaken van land en afvoeren van water’, *Rotterdams Jaarboekje* 2022, 186-212.

53 Dániel Moerman, ‘De aanleg van regenbakken in vroegmodern Deventer’, *Bulletin KNOB* 121:3 (2022) 42-56.

54 Milja van Tielhof, ‘Schoon genoeg? Wassen in het Aalmoezeniersweeshuis 1666-1760’, *Amstelodamum* 109 (2022) 121-138. Zie ook idem, ‘Water voor duizend wezen: Het Aalmoezeniersweeshuis in Amsterdam, 1666-1790’, *Stadsgeschiedenis* 17 (2022) 91-107.

te promenade langs het kanaal van Willebroek weerspiegelt grootschalige stedelijke transformaties tijdens de negentiende eeuw. Deze veranderingen hadden ook hun weerslag op andere promenades in de stad. Daarbij schenkt Huart aandacht aan concepten zoals het 'stedelijke weefsel' en de 'subalterne stad' en hoe deze bijdroegen aan de specifieke vormgeving van de Groendreef.⁵⁵ En Arne De Graeve, Wouter De Maeyer en Erik Verbeke trachten op basis van archeologisch materiaal in plaats van geschreven archiefbronnen bepaalde architectuurveranderingen te reconstrueren. Een opgraving aan een perceel aan de Beverstraat in Ninove in Oost-Vlaanderen legde namelijk acht eeuwen bewoningsgeschiedenis bloot. Van de eerste vakwerkbouw in de dertiende eeuw, via verstening als gevolg van brandpreventie, tot negentiende-eeuwse verbouwingen zoals het dichten van keldergaten. Hoewel het hier gaat om een enkele site, biedt het pand informatie voor de studie van laatmiddeleeuwse huizen op regionale schaal.⁵⁶

Stad en oorlog

In 2022 verschenen verschillende bijdragen over vroegmoderne stedelijke oorlogsvoering in de Nederlanden. De meesten zijn sterk beïnvloed door en schatplichtig aan vernieuwende inzichten in de stedenbouwkundige- en landschapsgeschiedenis. De rode draad is dus ook hier de hernieuwde aandacht voor ruimte en het ruimtelijke om de klassieke *histoire bataille* in een nieuw jasje te steken.

Sergio Boffa legt de nadruk op de bouwkundige planning en interacties met het landschap in zijn artikel over de vestingwerken in Waals-Brabant rond 1200. De zuidelijke grens van het hertogdom Brabant bestond uit een lange strook vlak land zonder natuurlijke hindernissen. In de dertiende eeuw begonnen de Brabantse hertogen daarom met het bouwen van vestingwerken om het hertogdom tegen invallers te verdedigen. Daarbij kon geen sprake zijn van een echte verdedigingslinie of geopolitieke *grand strategy* van de Brabantse hertogen. Daar hadden ze geen financiële middelen voor. Het voornaamste doel was het beschermen van de bevolking tegen vijandelijk geweld, niet om een inval tegen te houden. Dit model blijft van kracht tot in de vijftiende eeuw; latere hertogen zetten liever in op rechtstreekse confrontaties in veldslagen dan grootschalige fortificatiegordels.⁵⁷

Middeleeuwse oorlogsvoering was ook een vrouwenzaak, opperen Lisa Demets en Jelle Haemers in een bijdrage over de rol van vrouwen tijdens de oorlog van de Vlaamse steden tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489). Aan de hand van stadsrekeningen uit Gent, Ieper en Brugge analyseren de auteurs de rol van vrouwen in communicatienetwerken tijdens deze oorlog. Als (s)pijnen op het oorlogstoneel werden zij door steden ingehuurd om informatie uit te wisselen: mondeling, via brieven of tussenpersonen naar naburige steden en door vijandig gebied. Vernieuwend is de vaststelling dat de Vlaamse steden systematisch beroep deden op vrouwelijke boodschappers die zodoende een essentieel onderdeel vormden van het oorlogsapparaat.⁵⁸

55 Sarah Huart, 'La fabrique (péri-)urbaine de l'Allée Verte à Bruxelles (milieu du XVIe – fin du XIXe siècle). L'évolution socio-morphologique d'un espace « subalterne » et expérimental de formes urbaines', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 100 (2022) 413-462.

56 Arne De Graeve, Wouter De Maeyer en Erik Verbeke, 'Opgraving van een perceel in de Beverstraat: acht eeuwen bewoningsgeschiedenis', *Het Land van Aalst* 74 (2022) 19-37.

57 Sergio Boffa, 'Le rôle des fortifications dans la défense du Roman Pays de Brabant vers 1200', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 57-76.

58 Lisa Demets en Jelle Haemers, "'Omme maren te vernemene van den Duutschen". Vrouwen als spionnen en boodschappers in de Vlaamse Opstand (1488-89)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 135 (2022) 22-42.

Naast een bredere interesse in militaire aspecten was 2022 voor de Nederlandse herinneringscultuur een belangrijk jaartal, en werd door maar liefst veertig Nederlandse gemeenten de ‘Geboorte van Nederland’ in 1572 herdacht. Dit leidde ook binnen de stads- en regiogeschiedenis van de Lage Landen tot verschillende bijdragen. Zo presenteren Marianne Kasteel en Johan Visser een synthese van de strijd onder Willem van den Bergh tegen de hertog van Alva tijdens de zomer van 1572. Hiervoor onderzochten ze de ervaringen, perspectieven en herinneringen van stadsbestuurders en burgers in Gelre en Overijssel. Hun onderzoek stut op lokale, regionale en interregionale perspectieven op de burgeroorlog om de ‘feestelijke’ gebeurtenis in een veelzijdiger en dus minder gekleurd perspectief te plaatsen.⁵⁹ Dat 1572 ook voor andere groepen eerder negatieve dan positieve consequenties had, blijkt uit de studie van Lotte van Hasselt naar de katholieke vluchtelingenclave in Amsterdam tussen 1572 en 1578. Aan de hand van een dagboek van de katholieke geestelijke Wouter Jacobsz schetst ze het leven van Hollandse en Zeeuwse vluchtelingen in Amsterdam, op dat moment het belangrijkste toevluchtsoord voor religieuze bannelingen. Het artikel geeft blijk van moeilijke tijden, al helemaal voor de vluchtelingen, van wie velen vervielen in armoede. In 1578 grepen de rebellen de macht in Amsterdam en sloot de stad zich aan bij de Opstand, wat ertoe leidde dat veel ontheemden opnieuw op zoek moesten naar een veilige haven.⁶⁰

Ook gerelateerd aan de Opstand: Marianne Kasteel en Johan Visser revalueren de militaire campagne van Willem van den Bergh in Gelre en Overijssel in 1572, waarvan tot op heden een goede synthese ontbrak. Ze baseren zich hoofdzakelijk op de correspondentie tussen Van den Bergh en zijn zwager Willem van Oranje om dit aspect van de Tachtigjarige Oorlog in een nieuw analytisch kader te plaatsen. Noties als het ‘bloedbad’ van Zutphen en het ‘verraad’ van Van den Bergh leven nog steeds voort in het collectief geheugen. Echter, de uiteindelijke nederlaag van Van den Bergh, ondanks enkele snel opeenvolgende innames van stedelijke centra, was meer te wijten aan het verzuimen van de uitbouw van een langdurige machtsconsolidatie.⁶¹

Jaap Evert Abrahamse en Erik Schmitz presenteerden een originele invalshoek van de militaire verdedigingsoperatie te Amsterdam in het zogenaamde Rampjaar van 1672 door de focus te verleggen naar de aanleg, het gebruik en de achterliggende logistiek van de stadsverdediging. Het onderzoek naar de ruimtelijke organisatie van de grootschalige vestingwerken toont aan dat het stadsbestuur de economische schade voor de stad zoveel mogelijk kon beperken door alle middelen richting de fortificatiewerken te laten stromen. De directe ruimtelijke effecten hiervan bleven echter van korte duur. Na 1672 werd de stadswal weer ingezet voor alerhande niet-militaire functies en de fortificaties werden afgebroken. Op de langere termijn was er wel een belangrijk gevolg: volgens de auteurs was dit de eerste militaire uitwerking van het idee dat het voortbestaan van de Republiek samenviel met dat van Amsterdam, wat de vooraanstaande positie van de handelsmetropool nog versterkte.⁶²

Ten slotte geniet ook de stedelijke militaire geschiedenis van de twintigste eeuw voortdurende belangstelling. Bruno De Wever en Karolien Steen analyseren het sociale profiel en de ontwikkeling van het Gentse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog, wat ook het onderwerp

59 Marianne Kasteel en Johan Visser, ‘Burgeroorlog in het Oosten: nieuwe perspectieven op Gelre en Overijssel in 1572’, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 113 (2022) 171-205.

60 Lotte van Hasselt, ‘De katholieke vluchtelingenclave in Amsterdam tussen 1572 en 1578’, *Holland* 54 (2022) 33-43.

61 Marianne Kasteel en Johan Visser, ‘Burgeroorlog in het oosten: nieuwe perspectieven op Gelre en Overijssel in 1572’, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 113 (2022) 171-205.

62 Jaap Evert Abrahamse en Erik Schmitz, ‘“Batavische constantie”. De verdediging van Amsterdam in het Rampjaar 1672’, *Bulletin KNOB* 121:3 (2022) 1-21.

van Steens proefschrift is. Uit hun analyse blijkt dat dit verzet niet pas in de laatste maanden voor de bevrijding opkwam, maar dat er vanaf 1940 een gestage en constante groei was vanuit het initiële verzet onder Franstalige elites in Gent. Ook laten De Wever en Steen zien dat disproportioneel veel mannen (86%) en mensen vanuit ambtelijke en leidinggevende beroepen in het verzet actief waren en er juist een opvallende afwezigheid was van socialisten en christendemocraten. Om de maatschappelijke opbouw van het Vlaamse verzet beter te duiden, pleiten zij voor meer onderzoek op lokaal niveau.⁶³

Na een oorlog laten militaire interventies nog materiële sporen na in het stedelijk weefsel. Pieter Stallen vestigt de aandacht op de nu wat vergeten ondergrondse voorzieningen voor civiele verdediging te Breda gebouwd tijdens de Koude Oorlog. De belangrijkste conclusie van de auteur is dat de bouw van vele schuilkelders, waarvan de meeste dateren uit de jaren 1950 en 1960, voornamelijk symboolpolitiek was. De overheid liet deze bunkers bouwen vanuit het idee dat de hele maatschappij diende beschermd te worden in geval van een 'totale oorlog'. Bij de effectieve inzet van kernwapens zouden deze gebouwen echter weinig bescherming bieden. Veel van deze bouwwerken hebben nu dan ook hun functie verloren en zijn ofwel beschermd erfgoed geworden, ofwel herbested.⁶⁴

Economie, milieu en gezondheid in de nieuwste tijd

De handel in en het fiscale beleid omtrent de vleeshandel staan centraal in het onderzoek van Dennis De Vriese. Zijn discoursanalyse van de gemeenteraadsverslagen van Brussel legt bloot hoe in 1840-1850 stedelijke overheden laveerden tussen twee bezorgdheden; enerzijds trachtten ze de vrije markt te bewaken en een adequate kwantiteit aan betaalbaar voedsel te voorzien, anderzijds probeerden ze de kwaliteit van het vlees te garanderen omwille van een groeiende bezorgdheid voor de gezondheid van sociaal kwetsbare bevolkingslagen. De zwakere stedelijke consument werd met andere woorden expliciet beschermd. Dit was volgens De Vriese een nieuwe evolutie. Daartegenover stelt hij continuïteit vast met de vroegmoderne periode: het negentiende-eeuwse liberalisme sloot filantropisch gemotiveerde fiscale overheidsinterventie niet uit.⁶⁵

De artikelen van Johan Dambruyne en Marieke Jaenen staan met één been in debatten over (kunst)handel, en met het andere in onderzoekstradities aangaande materiële cultuur. Dambruyne wil met zijn artikel over de Antwerpse kunstverzamelaars- en veilingfamilie Van Herck in de eerste plaats de aandacht vestigen op het potentieel van haar nog onontgonnen bedrijfsarchief (c.1880-c.2000). Hij schetst het economische succes van de veilersdynastie en haar plaats in het culturele milieu van Antwerpen, alsook haar persoonlijke kunstcollectie. Daarnaast bespreekt hij de materialiteit en de onderzoeksmogelijkheden van het bedrijfsarchief van de Van Hercks.⁶⁶ Tijdschriften over de houthandel en -nijverheid boden Marieke Jaenen het nodige bronnenmateriaal om de evolutie van de Congolese houtexport en de integratie van dat hout in Antwerpse middenklasse-interieurs te schetsen tijdens het Interbellum. Een

63 Bruno De Wever en Karolien Steen, 'Het verzet in Gent tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 52 (2022) 86-118.

64 Pieter Stallen, 'Goed voorbereid op de vorige oorlog. In Breda op zoek naar ondergrondse relicten uit een Koude Oorlog', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 75 (2022) 195-227.

65 Dennis De Vriese, 'Steering the free market through a food crisis? Fiscal policy and meat consumption in Brussels during the 1840s', *History of Retailing and Consumption* 8 (2022) 31-48.

66 Johan Dambruyne, 'Naar waarde geschat. Het archief van het Antwerpse veilinghuis, antieckzaak en interieurbedrijf Van Herck (tweede helft negentiende en twintigste eeuw)', *Histori.ANT* 10 (2022) 99-130.

goed transportnetwerk, botanische inventarisatie, technologische vooruitgang en integratie met de Antwerpse haven brachten houthandelaars op grote schaal naar Congo rond 1930. In België zelf stimuleerden Victor Horta en andere interieurarchitecten – maar ook het Koloniaal Bureau – de interesse van Antwerpse consumenten en bedrijven om te experimenteren met de vele beschikbare exotische houtsoorten.⁶⁷

Antwerpen vormde door zijn sterk groeiende haven economie tussen 1850 en de Eerste Wereldoorlog niet enkel een grote maritieme arbeidsmarkt, maar ook een broedplaats voor misbruik door ronselaars, waar Kristof Looockx zijn licht op schijnt. Looockx nuanceert echter ook de visie op de havenbuurt door niet louter negatieve aspecten van de relatie tussen zeelieden en deze tussenpersonen te bespreken. Achtereenvolgens komen de zeemansachtergrond van de ronselaars, het bestaan van (hechte) vriendschappen en de agency van de zeelieden zelf aan bod. Tot slot besteedt hij aandacht aan de verschillende particuliere en gouvernementele initiatieven die de uitwassen op de maritieme arbeidsmarkt zoveel mogelijk probeerden te weren.⁶⁸

Sinds de recente coronapandemie is onderzoek naar ziekte en gezondheid goed vertegenwoordigd binnen de geschiedschrijving. Daarbij leggen historici regelmatig de link met veranderingen binnen de negentiende en twintigste-eeuwse stedelijke context. Maarten Van Wesel bestudeert in dit kader de uitbraak van de Spaanse Griep in 1918 in de opkomende provincie stad Heerlen. Op basis van mortaliteitscijfers van het Centraal Bureau van Statistiek en artikels uit regionale kranten reconstrueert hij zowel de feitelijke overlijdensgevallen als de beeldvorming over het verloop en de ernst van de epidemie.⁶⁹ Beatrice de Graaf gaat vervolgens in haar artikel dieper in op de gevolgen van een epidemie op de stedelijke bevolking. Zij betreft het concept van veerkracht in haar onderzoek naar de negentiende-eeuwse cholera-uitbraken in Utrecht. Vier capaciteiten waren inherent verbonden met een veerkrachtig crisismanagement, namelijk zin- en betekenisgeving, sociale coördinatie en coöperatie, strategisch beleid en structuur, en het lerend vermogen. De Graafs onderzoek naar veerkracht in Utrecht geeft een geschakeerd beeld weer. Het conservatieve Utrechtse bestuur handelde reactief, maar besteedde daarbij niet systematisch aandacht aan voorzorg en risicomanagement. Daarnaast was wetenschappelijk en maatschappelijk engagement meer bepalend binnen een veerkrachtige samenleving dan het beleid dat de centrale overheid voerde.⁷⁰

Naast ziektes en epidemieën zelf staat in recent onderzoek ook de ontwikkeling van de medische cultuur, materiële cultuur en infrastructuur centraal. Hans Waldeck bestudeert bijvoorbeeld de geschiedenis van de ambulance, die zijn oorsprong heeft in de oprichting van de Rotterdamsche Maatschappij voor Sanitair Vervoer. Het bedrijf was initieel opgericht in 1865 door de Duitser Emil Lünig onder de naam Nederlandsche Maatschappij tot Algemeene Dienstverriging en had een veelheid aan taken zoals stofzuigerij, recherchebureau en sanitair vervoer. Doorheen de jaren zette het bedrijf echter steeds meer in op de laatste taak, waarbij het gestaag ontwikkelde naar wat vandaag bekend staat als de ambulance.⁷¹ Daarnaast onder-

67 Marieke Jaenen, 'Congoles hout in Antwerpen tijdens het Interbellum', *Histori.ANT* 10 (2022) 133-155.

68 Kristof Looockx, 'Antwerpsche bloedzuigers'. Over de rekrutering van zeevaarders en de Antwerpse maritieme arbeidsmarkt in de tweede helft van de negentiende en vroege twintigste eeuw', *Histori.ANT* 10 (2022) 157-180.

69 Maarten Van Wesel, '1918, de Spaanse griep in Heerlen', *De Maasgouw: Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Archeologie* 141 (2022) 76-81.

70 Beatrice de Graaf, 'Dat een ieder zich beijvert zijn zwakke krachten in te spannen'. Veerkracht en cholera in de negentiende eeuw', *De Moderne Tijd* 6 (2022) 272-298.

71 Hans Waldeck, 'De kastjes geven gelegenheid tot berging van een fles champagne': de geschiedenis van de Rotterdamsche Maatschappij voor Sanitair Vervoer', *Rotterdams Jaarboekje* (2022) 245-267.

zoekt Lucie Beaufort de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op het Sint-Joris Gasthuis in Delft. Hierbij focust Beaufort voornamelijk op de rol van de oorlog, bezetting, vervolging en schaarste op het welzijn van patiënten in de psychiatrische instelling in Delft. Aan de hand van gelijkaardig onderzoek naar de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder, waar veel patiënten tijdens de oorlog stierven aan ziekte en ondervoeding, stelt ze de vraag of de uitzonderlijke sterfte tijdens de oorlog in psychiatrische instellingen eerder de uitzondering of de regel was. In haar conclusie duidt Beaufort dat de sterfte in de Willem Arnts Hoeve wel degelijk groter was dan deze in het Sint-Joris Gasthuis. Dit verklaart Beaufort door het verschil in bestuur, het strategische belang en de mate van overbevolking tussen beide instellingen.⁷²

Moderniteit en stedenbouwkunde

Verscheidene artikelen over stedenbouwkunde richtten zich zowel op de ontwikkeling van bestaande architectuur als de totstandkoming en het ontwerpproces van nieuwe stedelijke gebouwen. Wat betreft de laatste categorie hebben historici ruim aandacht voor de architectuurscholen waarbinnen ontwerpers zich begaven. Esther Vink laat in haar artikel zien hoe stiekeme achterkamertjespolitiek ervoor zorgde dat het justitiegebouw in Den Haag tussen 1876 en 1885 volgens de historische neorenaissancistische stijl werd gebouwd. Architect Pierre Cuypers (1827-1921) en regeringsambtenaar Victor de Stuers (1843-1916) wisten hun historische architectuurambities in het gebouw te verwezenlijken door architect Cornelis Hendrik Peters (1847-1932) als ontwerper naar voren te schuiven, terwijl zij in het geheim de ideeën leverden.⁷³

Het gebouw voor het Departement van Koloniën, dat tussen 1859 en 1861 werd gerealiseerd nabij het Binnenhof, kende weer een heel andere architectuurstroming. Rijksbouwmeester Willem Nicolaas Rose (1801-1877) gaf als ontwerper van het gebouw vooral prioriteit aan moderne luchtverversing via heteluchtverwarming en mechanische ventilatie. In haar artikel beschrijft Natasja Hogen uitgebreid de werking van deze klimaatinstallaties en hun integratie in het departementsgebouw, maar ook de ontvangst en het resultaat. Dat viel tegen: ze werkten niet naar behoren en werden verwijderd. Toch waren ze belangrijk voor de ontwikkeling van klimaatinstallaties, die aan het eind van de negentiende eeuw in openbare gebouwen steeds gebruikelijker werden.⁷⁴

Naast het bestuderen van dominante architectuurstromingen, benadrukken Anne Schram en Kees Doevendans het belang van onderzoek naar minder bekende architectuur. Zij onderzoeken daarom het leven en werk van de vergeten Amsterdamse architect Arnoldus Ulricus Ingwersen (1882-1959). In de eerste helft van de twintigste eeuw begaf hij zich tussen dominante architectuurstromingen zoals de Amsterdamse School en het Nieuwe Bouwen. Zijn orthodoxe protestantse opvattingen kon hij echter niet verenigen met die van zijn modernistische geloofsgenoten. De vele woningen, scholen, tehuizen en kerken die hij vanaf 1911 tot het midden van de jaren dertig bouwde, kennen daarom een geheel eigen stijl. Volgens Schram en Doevendans is deze uit beeld geraakte architectuur toe aan een herwaardering.⁷⁵ Ook het werk van de Nederlandse architect Jan Verhoeven (1926-1994) is ondergesneeuwd onder de grote namen van

72 Lucie Beaufort, 'Het Sint-Joris Gasthuis in Delft, bevoorrecht?', *Historisch Jaarboek Delft* (2022) 101-117.

73 Esther Vink, "Ik zal u/ons helpen met Justitie": Het verholde ontwerpproces van het Justitiegebouw., *Bulletin KNOB* 121:4 (2022) 76-89.

74 Natasja Hogen, "Een schitterend fiasco": Willem Nicolaas Roses innovatieve klimaatontwerp voor het Departement van Koloniën, *Bulletin KNOB* 121:4 (2022) 64-75.

75 Anne Schram en Kees Doevendans, 'Eigentijds maar niet modern: De architectuur van Arnold Ingwersen', *Bulletin KNOB* 121:1 (2022) 1-20.

zijn generatie. Toch is zijn werk volgens Guiomar Martin Dominguez het bestuderen waard. Met zijn belangstelling voor geometrie leverde hij een wezenlijke bijdrage aan de opkomst van het Nederlandse structuralisme. Door twee basisscholen te belichten in Rozendaal en Cuijk, die Verhoeven in de jaren zeventig ontwierp, laat Martin Dominguez zien hoe de architect van de toepassing van geometrie de architectuur dicht bij haar gebruikers wist te brengen.⁷⁶

Erik Tigelaar en Aart Struijk onderzoeken respectievelijk het Utrechtse Park en de Delftse Groenmolen van ontwerp tot teloorgang. Het Park was een buitenhuis met grote tuin en twee tuinderijen, aangelegd in het midden van de zeventiende eeuw buiten de Utrechtse binnenstad. In de ruim twee eeuwen daarna genoten verschillende eigenaren en huurders van het buitenleven en pasten het Park aan naar hun wensen. In 1873 kwam hier een einde aan toen eigenaresse Wijnanda Legué het perceel schonk aan de gemeente als bouwgrond voor woonhuizen.⁷⁷ Struijk laat zien dat ook de Groenmolen het uiteindelijk niet redde in de overgang van de stedelijke omgeving naar de moderne tijd. De zestiende-eeuwse houten standerdmolen was in 1733 verbouwd tot een stenen stellingmolen en deed door de eeuwen heen dienst als moutmolen, korenmolen en oliemolen in dienst van zowel arme eigenaren als de rijkste inwoner van Delft. Maar terwijl Nederlanders aan het begin van de twintigste eeuw windmolens als cultureel erfgoed gingen conserveren, moest de Groenmolen in 1926 wijken voor een tramlijn.⁷⁸

Jo Berden en Diederik Schönau reconstrueren het verloop van een klein stukje architectuur: de gebrandschilderde ramen uit het Nijmeegse stadhuis die tezamen de geschiedenis van de stad uitbeelden. Deze waren in de jaren veertig van de twintigste eeuw een geschenk van de burgerij aan het stadsbestuur, maar door beschadigingen tijdens de oorlog en de sloop van het stadhuis in 1978 staan de overgebleven gerestaureerde ramen tegenwoordig opgesteld binnenin het huidige stadhuis. De auteurs belichten het initiatief, de thematiek op de zestig vensters, de Nijmeegse kunstenaar Joan Collette (1889-1958) die ze vervaardigde en hun uiteindelijke lot.⁷⁹ Daarentegen bespreekt Mart Franken in zijn artikel over de Kloosterkazerne in Breda alleen de laatste architecturale fase van het pand, namelijk de herbouw tot casino tussen 1998 en 2003. Bij deze verbouwing kwamen verschillende erfgoedwaarden, die de beleving van monumenten betreffen, en restauratietheorieën, die de omgang met monumenten aangaan, met elkaar in conflict. Franken analyseert alle betrokken partijen en concludeert dat zij hun botsende erfgoedwaarden en restauratietheorieën uiteindelijk konden verzoenen.⁸⁰

Verschillende bijdragen richten zich op (im)materieel stedelijk erfgoed en ook de herinnering hieraan. Joris Colla e.a. beschrijven de insteek en uitkomsten van het onderzoeksproject *Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen*, uitgevoerd door KADOC-KU Leuven en het museum voor religieuze cultuur PARCUM in 2019-2020. Doel hiervan was om het religieuze erfgoed buiten de constructies gerelateerd aan het rooms-katholicisme in kaart te brengen. Het gaat hier voornamelijk om anglicaans, oosters-orthodox, islamitisch, joods en protestants religieus erfgoed. Hiernaast beoogde het project om beleidsmakers en het bredere publiek bewust te maken van dit erfgoed en om dynamische en open samenwerkingsnetwer-

76 Guiomar Martin Dominguez, 'From Individual to Community: The Grid as a Mediating Tool in Jan Verhoeven's School Buildings', *Architectural Histories* 10 (2022) 1-25.

77 Erik Tigelaar, 'Het Park, van buitenplaats tot bouwterrein', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2022) 56-77.

78 Aart Struijk, 'De Groenmolen in de Kethelstraat', *Jaarboek Delfia Batavorum* 31 (2022) 49-62.

79 Jo Berden en Diederik Schönau, 'De gebrandschilderde ramen van Joan Collette in het Nijmeegse stadhuis', *Jaarboek Nijmegen* 69 (2022) 87-115.

80 Mart Franken, 'Van witte non tot black jack: een verzoening van botsende erfgoedwaarden en restauratietheorieën', *Jaarboek De Oranjeboom* 75 (2022) 143-159.

ken op touw te zetten met erfgoedorganisaties en de religieuze gemeenschappen zelf. Voor stadshistorici in het bijzonder is interessant hoe deze gemeenschappen zijn betrokken bij het project en de uitkomst dat er naast de bekende secularisatie de afgelopen decennia ook veel nieuw, niet-rooms-katholiek (im)materieel erfgoed is bijgekomen in Vlaanderen.⁸¹

Vanuit een kleinschaliger, maar ook meer sociaal architectuurhistorisch perspectief bespreekt Wijnand Galema een flatgebouw speciaal voor alleenstaande vrouwen in Amsterdam. Als onderdeel van de naoorlogse wederopbouw bood dit moderne appartementencomplex een 'eigen domein voor de zelfstandige vrouw.'⁸² Vincent Baptist verlegt de aandacht naar de Zandstraatbuurt in Rotterdam. Deze ruige, rosse buurt in de havenstad werd in het kader van modernisering gesloopt om plaats te maken voor een boulevard en nieuw stadhuis. Baptist analyseert hoe na de sanering journalisten een nostalgisch rooskleurig beeld van de buurt creëerden, maar laat met een gecombineerde kwalitatieve en kwantitatieve analyse van kranten ook zien dat hiernaast het beeld van de onhygiënische, onveilige en onderontwikkelde rosse buurt bleef bestaan. Zodoende levert Baptist een mooie bijdrage aan het historiseren van generificatie en stadsvernieuwing en de beeldvorming hierover.⁸³

Paula van der Heiden en Hein Hundert rapporteren ten slotte over het bouwhistorisch onderzoek waaraan de Ridderzaal in Den Haag recent onderworpen is.⁸⁴ Waarschijnlijk opgetrokken aan het eind van de dertiende eeuw, onderging deze grote monumentale zaal in de loop der tijd meerdere restauraties en cosmetische ingrepen. De vormgeving en ouderdom van de torens aan weerszijde van de voorgevel zijn in het verleden met name bevestigd. Na onder andere dendrochronologisch onderzoek komen de auteurs tot de conclusie dat de twee torens zeer waarschijnlijk gelijktijdig met de zaal gebouwd zijn, waarmee zij de jaren voortslepende discussie beslechten.

Naast studies over individuele gebouwen is de geschiedenis van infrastructuur minstens zo relevant. Na de opheffing van de vestingstatus in 1874 sloeg Nijmegen ruimtelijk haar vleugels uit met de aanleg van nieuwe infrastructuur, waarbij nieuwe soorten energie werden ingevoegd in het stedelijk weefsel. Ingenieur Herman Lohr was tussen 1907 en 1915 verantwoordelijk voor de bouw van een nieuwe energiecentrale en de vervanging van paarden- en stoomtrams door elektrische trams. Hoewel veel van zijn erfgoed niet meer bestaat, toont Elisabeth van Blankenstein aan hoe Lohr door deze gemeentelijke infrastructuren, en het onderzoek dat hij daarvoor deed, reflecteerde op de toekomst van de stad.⁸⁵

Moderne stedelijk ruimte

In het onderzoek naar de stedelijke ruimte in de nieuwste tijd ligt de nadruk op ongelijkheid. Mayra Murkens en Thijs van Vugt maakten gebruik van morbiditeitscijfers om de sociale verschillen tussen slachtoffers van de cholera-epidemie van 1866 in Maastricht te onderzoeken. Door weerstand, herstel en sterfte te vergelijken, proberen ze te bepalen of sociale status

81 Joris Colla e.a., 'Heritage Care and Valorization in a Changing Religious Landscape. The Project "Hemelsbreed. Diverse Religious Heritage in Flanders"', *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries* 31 (2022) 456-486.

82 Wijnand Galema, 'Een eigen domein voor de zelfstandige vrouw. Woongebouw de Klokkenhof aan het Surinameplein', *Amstelodamum* 109 (2022) 212-233.

83 Vincent Baptist, 'Nostalgia for Urban Vices: Cultural Reminiscences of a Demolished Port City Pleasure Neighborhood', *Journal of Urban History* 48 (2022) 1304-1323.

84 Paula van der Heiden en Hein Hundertmark, 'Een forse gevel tussen twee slanke torens gevat'. Het oorspronkelijke ontwerp van de westfaçade van de Grote Zaal', *Bulletin KNOB* 4 (2022) 20-32.

85 Elisabeth van Blankenstein, 'De Nijmeegse jaren van ir. Herman Lohr (1907-1915)', *Jaarboek Numaga* 69 (2022) 40-63.

dan wel de stedelijke omgeving (bepaald door woonplek) een doorslaggevende factor was. Er waren weinig sociale verschillen inzake weerstand of herstel. Wel sloeg de ziekte vooral toe bij mensen die wonen of werkten in de buurt van het kanaal Luik-Maastricht. De besmettingskans werd dus in de eerste plaats door de woonplaats bepaald en slechts indirect door sociaaleconomische status.⁸⁶

Marion Pluskota, Roos van Oosten, Suzanne Tegelaar en Marije van der Windt hebben op basis van criminele bronnen de geografische spreiding van mannen en vrouwen op de straten van Leiden en Amsterdam tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw bestudeerd. Hun onderzoek bevestigt bestaande inzichten: hoewel zowel mannen als vrouwen erg mobiel bleken, waren vrouwen vaker aanwezig rondom hun huis. De genderverschillen in afstand tot woonbuurt werden bovendien uitvergroot wanneer de nacht viel. Een kwalitatieve analyse wijst uit dat de aard van de misdrijven eveneens sterk gegenderd was. Vrouwen werden vaker veroordeeld voor overtredingen gerelateerd aan huishoudelijke taken, terwijl mannen in de eerste plaats voor dronkenschap gevat werden.⁸⁷

Naast sociaaleconomische thema's en genderongelijkheid is er eveneens aandacht voor recente initiatieven om ongelijkheid aan te pakken. Chantal Kesteloot kaart het debat over de dekolonisatie van de publieke ruimte aan, met focus op de stad Brussel en zijn deelgemeenten. (Stedelijke) elites wilden middels de publieke ruimte hun burgerlijke identiteit uitstralen. Tijdens het interbellum waren zowel de Eerste Wereldoorlog als de kolonisatie in Afrika deel van de nieuwe identiteit die België zich toen wilde aanmeten, wat zich vertaalde in onder meer straatnamen en standbeelden. Kesteloot bespreekt vervolgens verschillende hedendaagse militaire en institutionele initiatieven om de stad te dekoloniseren en bijgevolg inclusiever te maken.⁸⁸

Een tweede thema dat naar voor komt is de ervaring van de veranderende stedelijke ruimte in de moderne periode. Jenna The onderzocht aan de hand van lezersbrieven aan kranten de emotionele en zintuiglijke belevingswereld van voetgangers, fietsers en automobilisten in Amsterdam tussen 1880 en 1935, een periode waarin het verkeer sterk intensifieerde. De opkomst van de fiets en de auto veroorzaakte nieuwe zintuiglijke (horen, ruiken) en emotionele (angst, woede) prikkels, maar deze werden anders ervaren door verschillende groepen van weggebruikers. Tegen het einde van de bestudeerde periode ontwikkelden deze groepen nieuwe zintuiglijke en emotionele competenties om met de voortdurend wijzigende en versnellende verkeerssituatie om te gaan.⁸⁹

Cultuur na 1750

Op cultureel vlak is het onderzoek naar de negentiende- en twintigste-eeuwse ontwikkelingen zeer divers. Historici gaan veelal op zoek naar de geschiedenis van culturele gebouwen, monumenten en praktijken via mondelinge en geschreven bronnen. Ingrid Jacobs onderzocht bijvoorbeeld het culturele erfgoed in de noordelijkste wijk van de stad Arnhem. De wijk Schaarsbergen kent immers een grote diversiteit aan cultureel erfgoed dat vandaag voor een

86 Mayra Murkens en Thijs van Vugt, 'Een toplocatie aan het water? Een ruimtelijke analyse van sociaaleconomische status en woonplaats op de verspreiding van en sterfte door cholera in Maastricht tijdens het epidemiejaar 1866', *SHCL Jaarboek* (2022) 58-89.

87 Marion Pluskota, Roos van Oosten, Suzanne Tegelaar en Marije van der Windt, 'Gender and the Geography of Crime in Nineteenth-Century Leiden and Amsterdam', *Crime, History & Societies* 26: 2 (2022) 5-23.

88 Chantal Kesteloot, 'Décoloniser l'espace public?', *Journal of Belgian History* 52: 4 (2022) 125-138.

89 Jenna The, "Razende verkeersmonsters". Strijd om de straat: zintuiglijke en emotionele onderhandelingen in lezersbrieven omtrent fietsers en automobilisten in Amsterdam, 1880-1935, *De Moderne Tijd. De Lage Landen, 1780-1940* 6 (2022) 1-26.

deel herbestemd en behouden wordt, waaronder boomhutten, hangwoningen en een getransformeerd kapelletje.⁹⁰

Koen Kleijn bestudeert aan de hand van een ooggetuigenverslag de achttiende-eeuwse brand in de Amsterdamse schouwburg. Vier brieven van ondernemer Jacobs Roelofs geschreven in de nasleep van de catastrofe geven een reconstructie van de brand en de paniek, angst en opluchting die Roelofs voelde tijdens de fatale avond van 15 mei 1772. De brieven bevatten echter ook informatie over de schouwburg zelf, die in voorafgaande jaren grondig gerenoveerd werd.⁹¹ Seppie Roose gebruikt dan weer volks- en marktliederen om bij te dragen aan het debat over natievormingsprocessen, waarbij hij de vraag stelt of het lokale niveau ook in de moderne tijd een belangrijke vorm van collectieve identificatie bleef. Aan de hand van verschillende liederenbundels analyseert Roose in hoeverre het lokale of regionale niveau dominant was binnen de volkscultuur van de negentiende en twintigste eeuw. Voornamelijk het lokale niveau was aanwezig in de algemene oriëntatie en de dieperliggende afhankelijkheid van de bredere bevolking, zo concludeert hij.⁹²

Naast aandacht voor groeperingen en gebouwen blijft ook een focus op historische personen een aantrekkelijke benadering op het snijvlak van biografie en stadsgeschiedenis. Arthur van Dijk schreef een biografisch relaas van Willem Pijper tegen de achtergrond van de veranderende Rotterdamse culturele muziekcène aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog.⁹³ Een vergelijkbare biografische methode, waarbij het stedelijke weefsel naar de achtergrond verdwijnt, is te vinden in Wilma van Giersbergens bespreking van het leven van de Rotterdamse kunsthandelaar Johan Vlaanderen Oldenzeel (1833-1896).⁹⁴

Net als in eerdere jaren kwam ook in 2022 een breed scala van verenigingen en sociale bewegingen in de nieuwste tijd aan bod. Het artikel van Stef Ketelaar over een idealistische commune in een kraakpand in Arnhem past in de trend van onderzoek naar sociale bewegingen in kleinere steden. Op basis van interviews biedt hij een inkijk in de woongemeenschap in de vroege jaren zeventig, die bestond uit idealisten die een basisinkomen nastreefden en leden van de ludieke linkse Kabouterbeweging, maar ook uit jonge passanten zonder werk op zoek naar een woonplek.⁹⁵ Rob IJntema schijnt een ander licht op deze periode door niet naar proteststudenten maar het Utrechts Studenten Koor en Orkest te kijken. Een nieuwe generatie studenten, van wie de ouders vaak niet hadden gestudeerd, wilden zich binnen de muziekvereniging afzetten tegen de meer elitaire corpscultuur. Gaandeweg kwam er binnen het studentenkoor ook ruimte voor democratisering, en voor dans en popmuziek. Studenten van minder hoge komaf eigende zich echter ook klassieke muziek toe als cultureel kapitaal tegenover de heersende corporale verenigingscultuur gedomineerd door mensen met een hogere sociaaleconomische achtergrond.⁹⁶

90 Ingrid D. Jacobs, 'Waarom Schaarsbergen geen natuurbad kreeg, maar wel hedendaagse follies', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 42 (2022) 36-40.

91 Koen Kleijn, 'Wij moeten verbranden! Jacob Roelofs maakt de brand in de schouwburg mee', *Amstelodamum* 1 (2022) 27-40.

92 Seppie Roose, 'Kom en luistert naar ons lied, wat er bij Dixmude is geschied: lokale en regionale afhankelijkheid in het West-Vlaamse volkslied (19de-20ste eeuw)', *Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 327-359.

93 Arthur van Dijk, 'Willem Pijper: een modernist in Rotterdam', *Rotterdams Jaarboekje* 120 (2022), 114-145.

94 Wilma van Giersbergen, 'Johan Vlaanderen Oldenzeel: een toonaangevend kunsthandelaar', *Rotterdams Jaarboekje* 120 (2022) 146-173.

95 Stef Ketelaar, 'Een erg ludiek volkje. De Eerste Arnhemse Commune aan de Spijkerlaan', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 42:4 (2022) 215-225.

96 Robin IJntema, 'Het hek van de dam. Het Utrechts Studenten Koor en Orkest in de jaren zestig', *Leidschrift* 37:3 (2022) 113-129.

Een belangrijk stadshistorisch aspect, namelijk diversiteit wordt aangekaart in een omvangrijk artikel van Jonatan de Lemos Agra over de geschiedenis van de LGBTQI-gemeenschap in Brussel in relatie tot stedelijke film- en bioscoopcultuur. Deze gemeenschap organiseerde zich tussen 1970 en 2000 en heeft zich zichtbaar gemaakt door middel van filmvertoningen en -festivals. De studie beschrijft de verschillende locaties en organisaties die bijdroegen aan die zichtbaarheid en benadrukt de uitdagingen waarmee deze gemeenschap te maken kreeg, zoals taalbarrières en discriminatie. Tegelijkertijd wordt duidelijk hoezeer de LGBTQI-gemeenschap heeft bijgedragen aan sociaalculturele diversiteit in de stad.⁹⁷

In een bijdrage met een originele taalkundige inslag kijkt Nicoline van der Sijs naar het verschil in dialect binnen Amsterdam. Waar vóór 1900 nog verschillende wijkgebonden dialecten binnen de stad (zoals tussen het Jordanees en het Katttenburgs) kunnen worden onderscheiden, zijn deze door toegenomen mobiliteit binnen de stad verdwenen in de loop van de twintigste eeuw. Daarmee werd taalvariatie dus minder aan stedelijke ruimte en meer aan sociale klasse verbonden.⁹⁸

Met zijn lens gericht op een casus een eeuw eerder analyseert Jeffrey Tyssens een incident waarbij een jezuïet met geweld probeerde het sterfbed van een Brusselse hoogleraar en vrijmetselaar te bereiken om hem te overtuigen van een religieuze begrafenis. Het voorval resooneerde in de internationale pers, maar voor stadshistorici is vooral interessant omdat Tyssens laat zien hoe vanaf het midden van de negentiende eeuw op stedelijk niveau de vorming van een seculiere begrafenis cultuur gepaard ging met veel conflict en afhing van de houding van lokale elites en ordehandhavers.⁹⁹ Daarentegen kijkt Antoine Jacobs juist naar de opkomst van de Franciscus Xaveriusvereniging in Sittard, een door Belgische jezuïeten opgericht broederschap, als onderdeel van een katholiek offensief tegen de schaduwkanten van de industriële revolutie. De inzet bestond eruit de fabrieksarbeiders vromer te maken. Jacobs verklaart het succes van deze vereniging in het niet geïndustrialiseerde Sittard door een goed lokaal bestuur dat ook fanfares en toneel organiseerde rondom een populair verenigingsgebouw.¹⁰⁰

Tot slot verzamelt Hilde Greefs op thematische wijze de krachtlijnen en trends binnen het historische onderzoek aan universiteiten over de stad Antwerpen. Volgens Greefs lag de focus in het afgelopen decennium voornamelijk op de periode tijdens en na de Antwerpse Gouden Eeuw op migratie, mobiliteit, diversiteit en het gebruik van de stedelijke ruimte. Tot slot nam ook het economische leven en de materiële cultuur een plaats in binnen het universitaire onderzoek naar de geschiedenis van de Scheldestad.¹⁰¹

97 Jonatan de Lemos Agra, 'Face à l'écran: l'histoire de la visibilisation LGBTQI bruxelloise à partir de la structuration de ses espaces de projection, discussion et échange cinématographiques (années 1970 aux années 2000)', *Cahiers Bruxellois* 53 (2022) 79-161.

98 Nicoline van der Sijs, 'Dialectverschillen binnen Amsterdam', *Amstelodamum* 109 (2022) 41-51.

99 Jeffrey Tyssens, 'Le jésuite et le franc-maçon: mort laïque et prosélytisme clerical à Bruxelles dans les années 1870', *Cahiers Bruxellois* 53 (2022) 49-77.

100 Antoine Jacobs, 'De Franciscus Xaveriusvereniging in Sittard en omstreken (1868-1900)', *Sociaal Historisch Centrum voor Limburg Jaarboek* 67 (2022) 90-121.

101 Hilde Greefs, 't Stad in de kijker. Tien jaar historisch onderzoek over Antwerpen aan de universiteiten: enkele krachtlijnen en trends', *Histori.ANT Jaarboek voor Antwerpse geschiedenis* 10 (2022) 19-41.

Conclusie

Concluderend kunnen we proberen enkele algemene trends uit dit brede scala van publicaties te ontwaren. Ten eerste is duidelijk dat de diversiteit aan onderwerpen binnen de stadsgeschiedenis onverminderd blijft – en dat deze diversiteit als onproblematisch wordt beschouwd. Onderzoeken naar de vroegmoderne tijd en late middeleeuwen hanteren vergelijkbare thema's, met aandacht voor zaken als de verbindingen tussen stedelijke ruimte, politiek, lokale groepen en instituties, soms gepositioneerd tegenover centralisering en overkoepelend gezag. Hierbij passen historici veelal een combinatie toe van conventionele onderzoeksmethoden (kwantitatief, kwalitatief en comparatief onderzoek, met nadruk op archiefmateriaal). Daarbij is wel steeds meer aandacht voor het vergelijken van regels en normen met de praktijk. Voor steden na 1800 is er, vergelijkbaar met voorgaande jaren, een sterker theoretisch sociologisch-geografisch kader te bespeuren, met name bij onderzoek naar klasse-ongelijkheid. Ten tweede bevat het stadshistorisch onderzoek, en specifiek voor de periode na 1750, talrijke micro- en single case studies, hoewel er af en toe ook meer overkoepelende benaderingen worden toegepast. Slechts de *spatial turn* en de nadruk op de invloed van ruimtelijkheid en materialiteit zijn duidelijke gemeenschappelijke kenmerken en kunnen daarmee meer en meer als een kernmethode binnen de stadsgeschiedenis worden beschouwd. Opvallend is dat er relatief weinig bijdragen zijn waarin *digital humanities* of nieuwe digitale methoden een hoofdrol spelen. Hetzelfde geldt voor meer meta- en theoretische analyses. De toekomst zal uitwijzen hoe deze laatste tendensen zich verder ontwikkelen, en welke weerslag trends in financiering van onderzoeksprojecten, waarin *digital humanities* en maatschappelijke impact belangrijk worden geacht, stadshistorische publicaties zullen beïnvloeden.